

EVOLUȚIA CULTURII MATERIALE ȘI A VIEȚII RELIGIOASE DIN PERIOADA MIGRAȚIILOR LA EST DE CARPAȚI

DAN GH. TEODOR*

Abstract:

The study of the evolution of material culture and religious life in the regions east of the Carpathians shows that the life of the Romanic and ancient Romanian inhabitants, despite the precarious political situation due to the great migrations, developed relatively normally. The transformations that occurred in the content of material culture were not particularly great, so the type of housing and household annexes, tools and ceramics did not undergo essential changes. As a result of the invasions, many native villages were forced to take refuge in more protected areas, but they always returned to their old village hearths. The most populated areas were those of the plateaus. During periods of relative political peace, multiple contacts between natives and migrants were possible. The remains of the invaders left in these territories after their departure to other regions were assimilated by the Romanics and the ancient Romanians. The aspect of material culture and the adoption of the Christian religion by the natives differentiate them from the migrants. In the evolution of the local society east of the Carpathians, the Byzantine Empire had a special importance, which for centuries transmitted beneficial influences to the native population in all areas of socio-economic, cultural and spiritual life. All these aspects demonstrate in the mentioned geographical space an obvious continuity of habitation and a thorough organization of the Romanic and ancient Romanian village communities.

Keywords: natives; migrants; settlements; fortresses; Byzantium; Christianity; continuity.

Numeroasele săpături arheologice sistematice, sondaje și ample cercetări de suprafață întreprinse timp de mai multe decenii în regiunile carpato-nistrene, ca și în restul spațiului de la nordul Dunării de Jos pentru cunoașterea evoluției societății locale din perioada medievală timpurie, au reușit să furnizeze un număr considerabil de informații de o deosebită importanță¹. Datele acumulate au făcut posibile concluzii noi, interesante și puncte de vedere mai corecte privind multiplele prefaceri social-economice, culturale și politice care au avut loc în perioada evului mediu timpuriu. În acest larg context trebuie reținută și constatarea că prin intermediul investigațiilor arheologice s-au putut contura în spațiul geografic menționat o serie de aspecte zonale de cultură materială ale căror cronologie și difuziune teritorială nu au putut fi, pentru unele dintre ele, uneori prea bine precizate.

Așa cum s-a mai amintit, unele din transformările care au avut loc în perioada medievală timpurie s-au datorat fie situației politice existente din vremea desfășurării marilor migrații, fie ca urmare a unor importante influențe culturale, social-economice sau religioase transmise de

* Institutul de Arheologie, Academia Română-Filiala Iași; danteodor33@yahoo.com.

¹ ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970; POSTICĂ 2007.

civilizația Imperiului Bizantin, dar și ca o consecință a contactelor dintre populația autohtonă și unele din grupurile de invadatori.

Încă de pe la mijlocul primului mileniu creștin, după destrămarea confederației tribale a hunilor și o scurtă perioadă de liniște politică, unele evenimente politice și militare deosebite vor marca, de-a lungul mai multor secole, evoluția societății locale din spațiul carpato-nistrean, dar și din restul teritoriului de la nordul Dunării de Jos².

După instaurarea unei perioade de relativă liniște politică desfășurată cu începere de după destrămarea confederației hunice, pe la mijlocul secolului al V-lea, spațiul carpato-nistrean, ca și cel de la nordul Dunării de Jos, se vor confrunta cu o nouă criză politică și militară. Noi grupuri de invadatori alcătuite din detașamente militare de slavi, călăreți alani și cutriguri pătrund în spațiul geografic amintit³. O parte din aceste grupuri de migratori se vor îndrepta spre sud către granița dunăreană a Bizanțului în scopul de a ataca regiunile din imediata vecinătate a fluviului⁴.

Este important de reținut că cercetările arheologice întreprinse pentru a atesta prezența slavilor în spațiul geografic menționat în prima jumătate a secolului al VI-lea, au documentat o concentrare neobișnuit de mare a așezărilor, unele posibil slave, în zona interfluviilor dintre cursurile superioare ale Siretului, Prutului și Nistrului din nord-estul Moldovei⁵. Această concentrare de populație s-a datorat probabil fie avarilor care dominau atunci triburile sklavinior, care pătrunseseră deja în acest spațiu, pentru a le supraveghea mai ușor, fie faptului că, în imediata vecinătate a zonei menționate se aflau numeroasele așezări ale romanicilor cu care migratorii evitau inițial să intre în contact, aceste așezări oprind astfel pentru o perioadă deplasarea spre sud a migratorilor.

Până către mijlocul secolului al VI-lea, o parte din marea masă a slavilor aflată în migrație, oprită să se infiltreze în zonele de silvostepă din nordul Mării Negre de către călăreții alani și cutriguri, se va îndrepta ulterior spre spațiul est-carpatic, concentrându-se temporar în regiunile menționate din nord-estul Moldovei.

În spațiul carpato-nistrean în care se va așeza, pentru un anumit timp, marea masă a slavilor invadatori, cercetările arheologice întreprinse în numeroase obiective, ca de exemplu în cele de la Costișa⁶ și Davideni-Neamț⁷, Botoșana-Suceava⁸, Dodești-Vaslui⁹ sau Hansca-Ialoveni¹⁰, au documentat existența unei culturi materiale din secolele V-VII, de sorginte daco-romană și cu influențe bizantine, cunoscută sub denumirea de cultura *Costișa-Botoșana-Hansca*¹¹. Conținutul acestui aspect cultural autohton evidențiază existența ceramicii lucrate la roată alături de olăria produsă cu mâna în procent din ce în ce mai mare, a numeroase unelte casnice și meșteșugărești și chiar a monedei bizantine¹². Situația politică precară, nesiguranța în care se aflau satele băștinașe

² TEODOR 2018: 47-87.

³ TEODOR 2018: 48-60.

⁴ TEODOR 2001: 728-729.

⁵ TIMOȘCIUK 1976: 146-168.

⁶ TEODOR, CAPITANU, MITREA 1968: 233-247

⁷ MITREA 2001: 35-171.

⁸ TEODOR 1984A.

⁹ TEODOR 1984B: 20-48.

¹⁰ POSTICĂ 1994.

¹¹ TEODOR 1983: 215-225.

¹² PREDA 1967: 513-519; BUTNARU 1997: 59-66.

obligate adesea să se refugieze din calea invadatorilor, a determinat o deteriorare a activităților meșteșugărești. Centrele de olărie în care se producea ceramica lucrată la roată devin rare și dispar. Olăria lucrată cu mâna devine prioritară continuând tipurile de vase mai vechi de tradiție daco-romană, deosebindu-se astfel de acelea vehiculate de migratori. Contactele dintre autohtoni și invadatori au fost la început destul de lente din cauza diferențelor existente între stadiile de dezvoltare social-economic și cultural ale celor două populații. De aceea resturile de slavi stabiliți definitiv în spațiul est-carpatic vor fi influențate curând în dezvoltarea lor social-economică și vor fi în scurt timp asimilate.

Luptele dintre coaliția alcătuită din sklavinii, anți și cutriguri și armatele bizantine desfășurate mai ales în a doua jumătate a secolului al VI-lea și până la începutul veacului al VII-lea, când granița dunăreană a imperiului se prăbușește, lasă liberă calea stabilirii slavilor în zonele de la sud de fluviu. Resturile de slavi rămase definitiv în spațiul carpato-dunărean, contrar unor opinii eronate¹³, vor fi puține și în totalitatea lor definitiv influențate de cultura autohtonă.

Spre sfârșitul secolului al VII-lea prin zonele de nord ale Moldovei se deplasează spre Câmpia Tisei un nou grup de avari¹⁴, care vor constitui cel de al doilea *caganat* în spațiul în care se vor stabili temporar. În același timp, prin regiunile sudice dintre Prut și Nistru pătrunde un grup de bulgari¹⁵, îndreptându-se apoi prin Câmpia Dunării la sud de fluviu, suprapunându-se acolo peste triburile slavilor. Până către începutul veacului al IX-lea se instaurează în regiunile de la est de Carpați o perioadă de relativă liniște politică tulburată doar de pătrunderi de grupuri mici de slavi și alani care vehiculează în acest spațiu elemente culturale din zonele Niprului și Bugului, aparținând culturii *Saltovo-Majak*, atribuită populațiilor nomade din stepile nord-pontice¹⁶.

În secolele VIII-IX, în contextul unei perioade în care invaziile se diminuează se constată o înmulțire a așezărilor în zonele de podișuri și chiar în cele premontane, menținându-se mai rare în cele montane și de câmpie. Profitând de situația nou creată, așezările se dezvoltă din punct de vedere economic și cultural. În comunitățile rurale de la Davideni¹⁷ și Borniș-Neamț¹⁸, Lozna-Botoșani¹⁹, Dodești-Vaslui²⁰, Hansca-Ialoveni²¹, Durlești-Chișinău²², Trebujeni-Orhei²³ sau Hlingeni-Șoldănești²⁴ au fost descoperite ateliere pentru obținerea și prelucrarea metalelor și a altor materii prime. În alte așezări sunt documentate mici ateliere pentru prelucrat obiecte vestimentare, de podoabă și de cult²⁵. Tot acum se înmulțesc și se diversifică uneltele casnice, agricole și meșteșugărești. Alături de ceramica lucrată cu mâna, care prezintă noi forme și decorațiuni, începe să fie utilizată în procent din ce în ce mai mare olăria lucrată la roată, folosind o gamă relativ bogată

¹³ ANDRONIC 2014.

¹⁴ STANCIU 2001: 217-224.

¹⁵ TEODOR 1995: 325-328.

¹⁶ PLETNEVA 1981: 62-64.

¹⁷ MITREA 2001: 172-207.

¹⁸ TEODOR, POPOVICI 1994: 335-354.

¹⁹ TEODOR 2011: 17-18, 35-37.

²⁰ TEODOR 1984B: 49-106.

²¹ POSTICĂ 1994.

²² TENTIUC 2012: 98-103.

²³ TEL'NOV, RABINOVICI 1992: 208-222; TEL'NOV, RABINOVICI 1997: 252-262.

²⁴ GOL'CEVA, KASUBA 1955.

²⁵ TEODOR 2006: 119-206.

de ornamente. Relațiile economice și culturale cu Bizanțul sunt reactivate, constatându-se în multe așezări prezența amforelor bizantine și o serie de obiecte vestimentare, de podoabă și de cult produse în atelierele imperiului²⁶.

În această perioadă uniunile de obști se consolidează și sporesc numeric. Mișcările unor triburi nomade din stepele de la nordul Mării Negre care încep să se facă tot mai simțite impun populației autohtone de la est de Carpați luarea unor măsuri de apărare. Încă de pe la sfârșitul secolului al VIII-lea, dar mai ales la începutul celui următor, uniunile de obști construiesc cetăți de apărare²⁷ situate mai ales în zonele de pătrundere a migratorilor sau în preajma vadurilor. Unele din fortificațiile construite au putut rezista o anumită vreme, dar multe au fost distruse de triburile turcice care pătrund în secolele IX-X în spațiul de la nordul Dunării de Jos.

Concomitent, în regiunile de la sud de Dunăre au loc o serie de evenimente politice și militare deosebit de importante soldate cu înfrângerea Țaratului Bulgar de către Bizanț²⁸ și instalarea temporară a unor triburi turcice în spațiul carpato-dunărean²⁹. Revenirea stăpânirii bizantine în zona Dunării și stabilirea unor raporturi reciproc avantajoase cu unele grupuri de migratori au avut drept urmare înregistrarea unui anumit progres economic, evidențiat de conținutul culturii materiale și de viața spirituală din fiecare așezare. Aceasta se datorează intensificării relațiilor economice cu centrele de producție meșteșugărească din imperiu și menținerea strânselor legături cu instanțele religioase creștine, mai ales cu cele din Dobrogea. Tot acum începe să se intensifice și circulația monedei bizantine³⁰. Influențele civilizației bizantine evidențiază un real spor economic ilustrat de înmulțirea și diversificarea uneltelor, generalizarea utilizării ceramicii produse la roată, reapariția centrelor meșteșugărești și de olărie, o anumită circulație monetară și o sporire a numărului de așezări. Acest progres economic și cultural nu este specific doar regiunilor carpato-nistrene, ci și pentru restul spațiului carpato-dunărean, aspect care, în cadrul investigațiilor arheologice din România este cunoscut sub denumirea de civilizația veche românească de tip *Dridu*³¹ sau *balcano-dunăreană*³².

Repartiția teritorială a obiectivelor vechi românești din secolele X-XI arată că acestea se concentrează, ca și în perioadele anterioare, în zonele de podișuri și chiar de câmpie, înregistrându-se un număr extrem de mare. Acest considerabil spor de populație este posibil să se fi datorat și unei situații climatice aparte, vreme când, datorită activității solare deosebit de intense, se instaurează o perioadă caldă care favorizează recoltele, sporind astfel rezervele de hrană și implicit creșterea ponderii demografice. Elementele esențiale care ilustrează conținutul culturii materiale vechi românești în ansamblul difuziunii lor teritoriale sunt destul de diferențiate. Se constată că în timp ce aspectul de cultură materială specific secolelor X-XI din jumătatea sudică a spațiului carpato-nistrean este mai pregnant influențat de civilizația bizantină, în regiunea sa nordică acesta prezintă un caracter mai arhaic, mai ales în zonele montane și premontane de la vest de Siret, așezări din această vreme

²⁶ TEODOR 1984B: 27-47, 54-76.

²⁷ TEODOR 2023: 106-109.

²⁸ TREADGOLD 2003: 168-172.

²⁹ SPINEI 1999: 15-87.

³⁰ TEODOR 1981: 72-73.

³¹ NESTOR 1958: 375-382; ZAHARIA 1967.

³² COMȘA 1963: 413-438.

fiind sporadic atestate doar pe valea Trotușului la Oituz și Viișoara-Bacău³³. În regiunile de nord-est ale spațiului est-carpatic, în arealul cursurilor superioare ale Prutului și Nistrului sunt documentate așezări deschise și cetăți cu elemente culturale specifice culturii vechi rusești³⁴.

Din punct de vedere cronologic, prin intermediul investigațiilor arheologice s-a dovedit prin analizele comparative ale descoperirilor de la Epureni³⁵ și Oltenesti-Vaslui³⁶, dar și prin existența unor monede bizantine emise de împărații Ion Tzimiskes, Vasile II și Roman III Argyros aflate în complexe de locuire de la Șendreni-Galați³⁷, Giurcani³⁸ și Grumezoaia-Vaslui³⁹, că acest aspect de civilizație se poate data până la sfârșitul secolului al XI-lea. Analiza conținutului culturii vechi românești arată limpede un caracter semi-urban care se datorează elementelor și influențelor manifestate pe scară largă de civilizația bizantină. În acest context este important de reținut că în așezările de la sfârșitul secolului al XI-lea, ca cele de la Epureni-Vaslui⁴⁰, Molești⁴¹ și Hansca-Ialoveni⁴² sau Durlști-Chișinău⁴³, ceramica cenușie cu lustru, vehiculată în spațiul est carpatic încă din secolele IX-X de purtătorii culturii de tip *Saltovo Majaki*, este din ce în ce mai puțin prezentă, dispărând în perioada următoare ca urmare probabil a diminuării contactelor cu românii.

Investigațiile arheologice dovedesc că în secolele următoare cultura materială din această regiune nu va suferi modificări esențiale. În general, tipul de locuință și anexele gospodărești rămân aceleași, iar ceramica evidențiază limpede descendența ei directă din olăria veacurilor anterioare. În cadrul așezărilor din secolele XI-XII apare un nou tip de vas, așa numita *căldare de lut* de formă cilindrică, cu marginile mult teșite în interior și prevăzută cu două torți⁴⁴. Acest tip de vas este considerat o imitație în lut a micilor cazane de aramă caracteristice populațiilor nomade din stepele nord-pontice. Prezența căldărilor din lut în ansamblul culturii materiale din secolele XI-XII, denumită de tip *Răducăneni*⁴⁵, sugerează ideea că în această vreme unele grupuri de populație nomadă, pecenegi sau cumani, începuseră să se sedentarizeze, fiind curând asimilate de vechii români. Zona de difuziune a acestui aspect cultural este documentată în cea a podișului Central Moldovenesc între Siret și Prut și podișul Basarabiei dintre Prut și Nistru, precum și prin fragmente singulare descoperite în mai multe locuri din afara ariei principale de concentrare. Trebuie de asemenea reținut că în perioada imediat următoare, în secolele XII-XIII, în regiunile de la est de Carpați, căldările din lut nu mai sunt utilizate, fiind probabil înlocuite treptat cu cazane din metal. Vase destul de asemănătoare cu căldările din lut, dar fără torți, sunt atestate în unele complexe de locuire și în secolul al XIII-lea.

³³ TEODOR 2007: 148.

³⁴ TEODOR 2023: 106-109.

³⁵ TEODOR 1987A: 141-68.

³⁶ SPINEI 1972: 133-141.

³⁷ TEODOR 1967: 130, Fig.4.

³⁸ MUSTEAȚĂ 2014: 195.

³⁹ MUSTEAȚĂ 2014: 195-196.

⁴⁰ TEODOR 1987A: 141-168.

⁴¹ TENTIUC 2014: 164-168.

⁴² POSTICĂ 1994.

⁴³ TENTIUC 2014: 75-81.

⁴⁴ TEODOR 1963: 197-205.

⁴⁵ ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 130-136.

În perioada secolelor XII-XIII, când și numărul grupurilor de migratori se diminuează, se constată o reducere a complexelor de locuire vechi românești. Ecoul amenințărilor apărut ca urmare a unei noi invazii, aceea a mongolilor, determină o regrupare teritorială a populației autohtone, care preferă ca zone de locuire arealele montane, premontane sau cele mai retrase acoperite cu dese păduri. În aceste regiuni se formează sau se regroupează puternice uniuni de obști sătești, cunoscute în documentele scrise ale vremii sub denumirea de *cnezate, țări, câmpuri, cobâle sau ocoale*⁴⁶. Este important de arătat că, din cauza numărului mai redus de descoperiri din secolele XII-XIII sau a lipsei unor elemente mai clare de datare a acestora, departajarea și încadrarea cronologică a descoperirilor din această vreme este încă destul de dificilă, necesitând noi investigații arheologice. Ansamblul evoluției culturii materiale și a vieții religioase medievale timpurii din regiunile de la est de Carpați nu poate fi pe deplin înțeles însă fără cunoașterea istoriei vieții religioase creștine.

Începuturile răspândirii și apoi generalizarea adoptării creștinismului în regiunile de la est de Carpați, ca de altfel și în restul spațiului de la nordul Dunării de Jos, au putut fi destul de bine cunoscute mai ales în ultima jumătate de secol prin intermediul analizei informațiilor scrise din diferite epoci ale primului mileniu d.Hr., dar și ca urmare a amplelor investigații arheologice. Conform părerii Bisericii Ortodoxe Române, pătrunderea creștinismului în general la nordul Dunării de Jos a fost rezultatul unui remarcabil misionarism evanghelic, în care rolul principal l-a avut Apostolul Andrei⁴⁷. Cercetarea științifică a problemei evidențiază însă ca posibilă și o acțiune limitată de răspândire a noii religii de către militari din armatele romane și de către negustorii, coloniștii sau prizonierii din imperiu. După cum s-a mai arătat, cu suficiente și convingătoare argumente, acest fenomen religios a avut în spațiul geografic menționat încă din primele secole ale mileniului I d.Hr. un evident caracter popular⁴⁸. Până în secolul al IV-lea, când noua religie devine oficială în imperiul roman, descoperirile arheologice de la nordul Dunării de Jos nu atestă decât sporadic vestigii care pot fi puse în legătură cu acest fenomen religios. Unele obiecte având semnul crucii datând în general din primele secole ale mileniului I d.Hr. nu pot fi puse întotdeauna în legătură cu credința creștină. Este cunoscut că semnul crucii este atestat pe osuarele din Ierusalim⁴⁹, pietrele din Nazaret⁵⁰ și Hebron⁵¹ sau în catacombele de la Roma⁵² încă din secolul I d.Hr., dar el capătă cu adevărat o importanță și o semnificație religioasă aparte, ca și alte simboluri creștine, de-abia în perioada secolului al IV-lea⁵³. În provincia romană Dacia unele descoperiri creștine, datând anterior secolului al IV-lea, au fost vehiculate aici de către militari și negustori sau de unii prizonieri, dar nu poate fi vorba de o răspândire prea mare⁵⁴. În regiunile de la est de Carpați vestigii sigur creștine sunt de semnalat de abia din secolele V-VI, când este posibil să fie constatat și un început de generalizare a adoptării Evangheliei. În această regiune de la est de Carpați existența unor vestigii creștine certe, precum vase liturgice, oale cu însemne specifice, pandantive ornamentate cu cruci și alte simboluri caracteristice, cruciulițe pandantiv, tipare pentru turnat obiecte

⁴⁶ TEODOR 1987B: 177.

⁴⁷ RĂMUREANU 1987: 194-212.

⁴⁸ ZUGRAVU 1997.

⁴⁹ DANIELOU 1998: 55.

⁵⁰ BAGATTI 1960: 4.

⁵¹ DANIELOU 1998: 55.

⁵² TRISTAN 2002: 21-180.

⁵³ TRISTAN 2002: 444-469.

⁵⁴ PÂRVAN 1992: 281-284.

încreștinate⁵⁵, dovedesc că religia se răspândise deja în masa populației autohtone. Până în prezent, în spațiul geografic menționat investigațiile arheologice nu au descoperit construcții speciale de cult pentru oficierea slujbelor religioase. Probabil că până în secolul al XIII-lea edificiile religioase erau construite din lemn fiind lesne de mutat când satul trebuia să se deplaseze din calea invadatorilor. Ca și în alte părți din apusul Europei slujbele se țineau altădată fie în bordeie⁵⁶, fie în aer liber. În ceea ce privește ritul de înmormântare descoperirile de până acum sunt, pentru evul mediu timpuriu în regiunile de la est de Carpați, destul de rare. Unele morminte izolate și necropole creștine mai mici sau mai întinse sunt de semnalat abia din secolele IX-XI când începe să se generalizeze înhumarea creștină în detrimentul incinerății, rit care era utilizat tradițional încă din perioada geto-dacică⁵⁷.

Ca urmare a expunerii succinte a conținutului și evoluției culturii materiale și a vieții religioase creștine medievale timpurii din regiunile de la est de Carpați pot fi reținute o serie de concluzii, care oferă posibilitatea unei mai bune și mai corecte cunoașteri a realităților dintr-o perioadă extrem de nefavorabilă pentru societatea autohtonă din punct de vedere politic și social economic.

În primul rând, s-a constatat că, indiferent de perioadă, comunitățile sătești romanice și vechi românești au preferat constant ca locuire zonele de podișuri acoperite altădată cu întinse păduri și care beneficiau de o bogată rețea hidrografică, zăcăminte de materii prime și soluri propice pentru agricultură. În general, satele erau alcătuite din câteva zeci de gospodării, adesea cu locuințe grupate pe criterii familiale. Locuințele construite de obicei sub formă de bordeie, ca și anexele gospodărești și meșteșugărești nu au suferit de-a lungul secolelor modificări esențiale. De asemenea, uneltele au rămas constant aceleași. Din perioada secolelor V-VI încep să se înmulțească obiectele creștine, dovadă că religia începuse din această vreme să se generalizeze. În ceea ce privește producția ceramicii, începând din secolul al VI-lea, mai ales după dispariția centrelor de olărie ca urmare a unor masive pătrunderi de populație migratoare, olăria este în mare ei majoritate lucrată cu mâna, vădind tipuri și ornamente de tradiție geto-dacică, dar și unele elemente transmise de unele grupuri de invadatori. Din secolul al VIII-lea începe să se producă și ceramică lucrată cu roata înceată sau rapidă. Este evident faptul că în pofida unor transformări firești în toate domeniile vieții economice și sociale, desfășurate chiar în condițiile existenței unei perioade precare din punct de vedere politic și social-economic, viața locuitorilor autohtoni a continuat fără ca evenimentele apărute ca urmare a marilor migrații să o afecteze grav. Toate acestea arată limpede că în spațiul de la est de Carpați a existat, ca și în restul regiunilor de la nordul Dunării de Jos, o evidentă continuitate de locuire, chiar dacă în unele zone se mai constată temporar o anumită discontinuitate. Conservând vechile structuri organizatorice și administrative, beneficiind de multiplele influențe transmise de Imperiul Bizantin și preluând creator pe acelea primite de la diferite grupuri de invadatori cu care a venit în contact, populația autohtonă a reușit să supraviețuiască, asimilând și resturile migratorilor rămași definitiv aici. În felul acesta în regiunile carpato-dunărene s-a putut conserva o însemnată parte a romanității răsăritene.

⁵⁵ TEODOR 1991: 119-187.

⁵⁶ RICHE 2003: 125.

⁵⁷ ZUGRAVU 1997: 426-427.

BIBLIOGRAFIE

- ANDRONIC 2014 Andronic, M., *Istoria Bucovinei în epoca marilor migrații și până la încheierea formării Moldovei medievale*, Ed. Societatea culturală Ștefan cel Mare, Suceava.
- BAGATTI 1960 Bagatti, B., *Una pagina inedita sulla Chiesa primitiva di Palestina*, in: *Observatore Romano*, 6, august, Roma, 4.
- BUTNARU 1967 Butnaru, V., *Descoperiri monetare în spațiul carpato-nistean în secolele I-VII*, in: Spinei, V. (ed.), *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, Ed. Junimea, Iași, 59-66.
- COMȘA 1963 Comșa, M., *La civilisation balkano-danubienne (IXe-XIes.) sur le territoire de la RPR (origine, évolution et appartenance ethnique) Étude préliminaire*, in: *Dacia*, N.S., VII, 413-438.
- DANIÉLOU 1998 Daniélou, J., *Simbolurile creștine primitive*, Ed. Amarcord, Timișoara.
- GOL'CEVA, KASUBA 1995 Gol'ceva, K. V., Kašuba, M., *Glinženi, I, mnoogoslojnye pamjatniki srednevekovo Podnestrov'ja*, Tiraspol.
- MITREA 2001 Mitrea, I., *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Daviden din secolele V-VIII*, Ed. Constantin Mătasă, Piatra Neamț.
- MUSTEAȚĂ 2014 Musteață, S., *Moneda bizantină în regiunile carpato-nistrene în secolele VI-X*, Ed. Bons Offices, Chișinău.
- NESTOR 1958 Nestor, I., *Contributions archéologiques, au problème de Protoroumain. La civilisation de Dridu. Note préliminaire*, in: *Dacia*, N.S., II, 1958, 375-382.
- PÂRVAN 1992 Pârvan, V., *Studii de istoria culturii antice*, ediție, studiu introductiv, note, comentarii, indice de N. Zugravu (ed.), Ed. Științifică, București, 202-284.
- PLETNEVA 1981 Pletneva, S. A., *Saltovo-Majaskogo kul'tura*, in: *Stepi Evrazii v epochu srednevekov'ja*, Ed. Nauka, Moskva.
- POSTICĂ 2007 Postică, Gh., *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistean (secolele V-XIII)*, in seria BAM VII, Ed. Academiei Române, București.
- POSTICĂ 1994 Postică, Gh., *Românii din Codrii Moldovei în evul mediu timpuriu. Studiu arheologic pe baza ceramicii din așezarea Hansca*, Ed. Universitas, Chișinău.
- PREDA 1967 Preda C., *Circulația monetară bizantină în regiunile carpaot-dunărene*, in: *SCIV*, 14, 3, 513-519.
- RĂMUREANU 1987 Rămureanu, I., *Predicarea Sfintei Evanghelii la poporul român*, in: *Sfinți români și apărători ai legii strămoșești*, Ed. Institutul Biblic, București.
- RICHÉ 2003 Riché, P., *Europa barbară din 476 până în 774*, Ed. Corint, București.
- SPINEI 1999 Spinei, V., *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Ed. Institutul European, Iași.
- STANCIU 2001 Stanciu, I., *Avarii*, in: *Istoria Românilor*, vol II, D. Protase, Alex. Suceveanu (coord.), Ed. Enciclopedică, București, 217-224.
- TEL'NOV, RABINOVICI 1997 Tel'nov, N. P., Rabinovici, R. A., *Arkheologiceskie issledovanija na poselenie Skok*, in: *Vestigii arheologice din Moldova*, Chișinău, 258-262.

- TEL'NOV, RABINOVICI 1992 Tel'nov, N. P., Rabinovici, R. A., *Arkheologiceskie raskopki na poselenie Skok*, in: *Arkheologiceskie Issledovanija v Moldavii* (1986), Chișinău, 208-222.
- TENTIUC 2012 Tentiuc, I., *Contribuții la istoria și arheologia spațiului pruto-nistrean. Siturile de la Durlști și Molești*, in col. „Biblioteca Tyragetia” XXI, Chișinău, 75-81, 98-102, 164-168;
- TEODOR 2023 Teodor, Gh. D., *Despre structurile social-economice, administrative și militare medievale timpurii la est de Carpați*, in: *Acta Musei Tutovens. Istorie veche și arheologie*, XIX, 106-109.
- TEODOR 2018 Teodor, Gh. D., *Contribuții arheologice la problema etnogenezei românești*, Ed. Demiurg, Iași.
- TEODOR 2011 Teodor, Gh. D., *Un centru meșteșugăresc din evul mediu timpuriu. Cercetările arheologice de la Lozna-Botoșani*, Ed. Istros, Brăila.
- TEODOR 2007 Teodor, Gh. D., *Interferențe etno-culturale la est și sud de Carpați în secolele V-XI d. Hr.*, in: *Mousaios*, XIII, 137-150.
- TEODOR 2006 Teodor, Gh. D., *Atelier byzantine des VIe-VIIe siècles au Nord du Bas Danube*, in: *Etudes Byzantines et Postbyzantines*, V, 119-206.
- TEODOR 2001 Teodor, Gh. D., *Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI-VII*, in: *Istoria Românilor*, vol. II, D. Protase, Alex. Suceveanu (coord.), Ed. Enciclopedică, București.
- TEODOR 1995 Teodor, Gh. D., *Bulgarii*, in: Petrescu-Dîmbovița, M., Daicovicu, H. (ed.), *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 325-328.
- TEODOR 1991 Teodor, Gh. D., *Creștinismul la est de Carpați de la începuturi până în secolul al XIV-lea*, Ed. Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași.
- TEODOR 1987A Teodor, Gh. D., *Așezarea feudală timpurie de la Epureni-Vaslui*, in: *ArhMold*, XI, 141-168.
- TEODOR 1987B Teodor, Gh. D., *Aspecte ale continuității la est de Carpați în secolele V-XI*, in: *Memoriile Secției Științifice ale Academiei Române*, seria IV, XII, 177.
- TEODOR 1984A Teodor, Gh. D., *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V-VII e.n. Așezarea de la Botoșana-Suceava*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- TEODOR 1984B Teodor, Gh. D., *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele VI-XI e.n. Așezările de la Dodești-Vaslui*, Ed. Junimea, Iași.
- TEODOR 1983 Teodor, Gh. D., *Conceptul de cultură Costișa-Botoșana. Considerații privind continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele V-VV en*, in: *SAA*, I, 215-225.
- TEODOR 1981 Teodor, Gh. D., *Romanitatea carpato-danubiană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Ed. Junimea, Iași.
- TEODOR 1967 Teodor, Gh. D., *Descoperirile arheologice de la Șendreni*, in: *Danubius*, I, 129-135.
- TEODOR 1963 Teodor, Gh. D., *Câteva observații în legătură cu căldările de lut descoperite la Răducăneni-Iași*, in: *SCIV*, 14, 4, 197-205.

- TEODOR, POPOVICI 1994 Teodor, Gh. D., Popovici, R., *Așezarea medievală timpurie de la Borniș-„Vărărie”, jud. Neamț*, in: *MemAntiq*, XIX, 335-354.
- TEODOR, CAPITANU, MITREA 1968 Teodor, Gh. D., Căpitanu, V., Mitrea, I., *Cercetările de la Mănioaia-Costișa și contribuția lor la cunoașterea culturii materiale din secolele V-VI e.n. din Moldova*, in: *Carpica*, I, 233-247.
- TIMOȘCIUK 1976 Timoșciuk, B. O., *Slav’janie Pivničnoj Bukovinii V-IX st.*, Ed. Naukova Dumka, Kiev, 146-168.
- TREADGOLD 2003 Treadgold, W., *O scurtă istorie a Bizanțului*, Ed. Artemis, București.
- TRISTAN 2002 Tristan, Fr., *Primele imagini creștine. De la simbol la icoană în secolele II-VI*, Ed. Meridiane, București.
- ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970 Zaharia, N., Petrescu-Dîmbovița, M., Zaharia, Em., *Așezări din Moldova de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- ZUGRAVU 1997 Zugravu, N., *Creștinismul popular al Românilor*, in col. „Bibliotheca Thracologica” XVIII, București.